

**ІСТОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

**ВІЗАНТИНІСТИКА
В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.:
«НЕДОРОЗВИНЕНА ШКОЛА»
ЧИ «ОКРЕМИЙ ВАРІАНТ РОЗВИТКУ»?**

Постатям видатних київських істориків – творців української національної історіографії – за останні два десятиліття було присвячено багато статей та монографій. Рідше об'єктами дослідження стають ті вчені, які займалися дослідженням всесвітньої історії, але при цьому виявляли байдужість, а подекуди навіть ворожість до української національної ідеї. Через це досі спостерігається певна не увага до їхньої наукової спадщини. Однак процес розширення фахових інтересів істориків від національної до всесвітньої історії був загальним, міжнародного масштабу, процесом, а не локальним феноменом. По відношенню до пізнішої історіографії він мав системоутворюючий характер¹. Адже в світі не існує жодної національної історіографії, що зосереджувалася б виключно на національних сюжетах. Тому включити представників історіографії всесвітньої історії в актив історіографічних досліджень в Україні незалежно від їхніх політичних поглядів є, на нашу думку, нагальною потребою не лише з точки зору розширення, поповнення та систематизації наших знань про минуле вітчизняної історичної науки, але і з точки зору самоусвідомлення національної історіографії як складової загальнолюдського інтелектуального прогресу.

Суттєвим аспектом розширення фахових інтересів вітчизняних істориків було дослідження ними історії Візантії – адже саме у візантиністиці перетиналися сюжети з історії Русі та зі всесвітньої історії, і з точки цього перетину російські історики з середини ХІХ ст. поступово стали відкривати новий для себе

дослідницький простір. Таким чином, візантиністичні дослідження стали важливою складовою прилучення вітчизняної науки до здобутків та пошуків науки світової².

Розвиток російської наукової візантиністики у другій половині XIX ст. був зумовлений суспільно-політичною лібералізацією 60–70-х рр. XIX ст., спільними для різних країн процесами інтернаціоналізації досліджень, що призвели на межі XIX–XX ст. до формування світової історичної науки, а також переходом від офіційних досліджень до об'єктивістських, космополітичних за характером студій, орієнтованих не на виконання національних завдань, а на сприйняття та обговорення міжнародним науковим загалом³.

Засновниками наукової візантиністики в Київському університеті св. Володимира стали професори історико-філологічного факультету П.О.Терновський (1838–1884 рр.), Т.Д.Флоринський (1854–1919 рр.) та Ю.А.Кулаковський (1855–1919 рр.), які в другій половині XIX – на початку XX ст. проводили активні дослідження різних її аспектів: у випадку П.О.Терновського це була переважно візантійська церква та церковна історіографія, Т.Д.Флоринський досліджував впливи Візантії на південно-західних слов'ян, а студії Ю.А.Кулаковського охоплювали широке коло проблем – від археологічних пам'яток візантійської доби в Криму і на Кавказі до військово-адміністративного ладу імперії ромеїв. Хронологічно діяльність цих вчених припала саме на час, коли відбувався зазначений процес – відкриття вітчизняною наукою всесвітньої історії як предмету дослідницьких інтересів. Якщо говорити про обсяг їхнього візантиністичного доробку, то він сягає понад 70 друкованих праць (в т.ч. 3 монографії), створених у період між 1873 та 1915 рр.

Отже, київську візантиністику доцільно розглядати в трьох вимірах: а) як явище в історії університету; б) як прояв тенденції до розширення наукових інтересів; в) як свідчення об'єктивних процесів розвитку світової історичної науки. У цьому «трьохвимірному» вигляді проблема раніше не ставилася, тому історіографія досі виглядає фрагментарною, лише частково відповідною їй. Вона досі є нечисленною, хоча в останні роки її попов-

нили біографічні праці Т.К.Огневої, Л.В.Матвеевої, А.О.Пучкова⁴. Характерним для історіографії залишається неусвідомлення візантиністичних досліджень в університеті як окремого напрямку наукової роботи – це при тому, що деякі праці київських візантиністів привертали увагу європейських науковців.

Студії П.О.Терновського, Т.Д.Флоринського та Ю.А.Кулаковського внаслідок ідеологічного обґрунтування (тут маються на увазі і ідеологія православ'я, самодержавства і народності, і близькість до більш традиційних русистики та славістики) розпочиналися в другій половині XIX ст. не як суто візантиністичні, а в рамках історії православної церкви, історії Русі та південно-західних слов'ян, археології Півдня Росії, і поступово виходили за ці рамки. Проте вони і в подальшому нерідко позиціонувалися самими авторами не як чітко візантиністичні, а як приналежні висхідним дисциплінам. З такої ж позиції вони розглядалися сучасниками та наступниками. Це стосується навіть найважливіших праць київських візантиністів, наприклад, «Вивчення візантійської історії та її тенденційне використання в Стародавній Русі» П.О.Терновського (1875–1876 рр.), яка фактично заклала підвалини систематизованого дослідження руської історіографії історії Візантії. Однак і автором, і його колегами ця двотомна праця розцінювалася лише як доробок з історії Русі, нібито непричетний до візантиністики⁵. Це стосується і «Пам'яток законодавчої діяльності Стефана Душана, царя сербів і греків» Т.Д.Флоринського (1888 р.) – найбільшої його праці, присвяченої історії греко-слов'янського світу середини XIV ст. як політичної та цивілізаційної протипаги романо-германському світові, наріжним каменем в будові котрої мала стати рецепція сербами візантійського права і культури. Автор вважав більш значущою саме візантійську складову тієї дуалістичної держави, що створювалася сербським царем⁶. Але сучасники розцінили працю вченого виключно як доробок з історії середньовічної Сербії⁷. Про потужність цієї тенденції свідчить те, що в Лондоні у 1973 р. працю Т.Д.Флоринського було перевидано як таку, що свого часу «відкрила» історію Сербії для європейської науки.

Київські візантиністи застосовували в своїх дослідженнях методологію, успадковану з власних попередніх розробок з історії православної церкви та історії Русі та слов'ян; методологію, привнесену зі спеціальних історичних дисциплін; методологію позитивізму, запозичену з-за кордону. Саме через перевагу в дослідному інструментарії спеціально-історичних методів, улюблених позитивістами, у них склалися тенденції до переважного розгляду вузькоспеціальних питань та до відриву від участі у формуванні концепції російської візантиністики з її увагою до історії економіки та землеустрою, з намаганням довести більшу спорідненість Візантії з Заходом, ніж зі Сходом. Цей відрив спричинив те, що і навіть між собою київські візантиністи практично не вели наукового спілкування: хоча П.О.Терновський помер 1884 р., коли його молодші колеги Т.Д.Флоринський та Ю.А.Кулаковський ще робили перші кроки в дисципліні, однак і вони самі, будучи майже ровесниками, займалися візантиністикою в різний час – Кулаковський звернувся до Візантії в середині 90-х рр., тоді як Флоринський залишив цю проблематику ще наприкінці 80-х рр. XIX ст. – і досліджували відмінні її аспекти.

Згадані тенденції зчинили практично однаковий вплив на київських візантиністів попри те, що всі вони діяли окремо: архівні джерела фіксують наявність особистих зв'язків Т.Д.Флоринського з Ю.А.Кулаковським, і водночас відсутність зв'язків професійних⁸. Сталася дивна річ: науковці, які поодиноці зробили суттєвий внесок у візантиністику, не спромоглися ідентифікувати її як спільний дослідницький простір і навіть не помітили в ньому один одного.

Внаслідок цього київські візантиністи поступово стали втрачати орієнтири досліджень: у випадку П.О.Терновського їх візантиністичний характер заперечувався самим автором; Т.Д.Флоринський, першовідкривач Сербії для світової медієвістики, також явно був дезорієнтований сприйняттям своєї праці як суто слав'янознавчої, і через це не поглибив свої студії греко-слов'янського світу, після 1888 р. звузивши їх виключно до історії південно-західних слов'ян; Ю.А.Кулаковському належить

перша в Росії узагальнююча праця з візантиністики (тритомна «Історія Візантії» (1910–1915 рр.)), але його намагання розробити загальну концепцію історії Візантії увійшло в суперечність з домінуючою методологією позитивізму, що цілковито заперечувала доцільність узагальнень в історичній науці⁹.

Як бачимо, київська візантиністика на своєму шляху декілька разів потрапляла під дію стереотипів сприйняття її науковим середовищем, що призвели до аберацій як в її оцінці колегами, так і в самоусвідомленні її творців. Чому ж виникли ці аберації? І чи доцільно характеризувати таке сприйняття як аберацію? Можливо, навпаки: аберацією буде якраз спроба з відстані століття виокремити в студіях згаданих вчених *об'єднуючу* візантиністичну проблематику? Адже, як вже підкреслено, всі вчені, віднесені нами до київських візантиністів, працювали окремо один від одного.

На нашу думку, слід, по-перше, згадати те, що (за визначенням польської дослідниці Б. Скарги) неусвідомлення сучасниками певних наукових проблем не є аргументом на користь заперечення існування їх як таких, бо жоден інтенціональний акт в стадії постановки питання до предмету дослідження ще не може бути чітко визначеним¹⁰. Між наявністю суттєвої візантиністичної складової в доробку київських вчених та неусвідомленням ними її наявності не існує логічного зв'язку. З т.зв. «теореми Геделя» відомо, що істинність певної системи неможливо довести, виходячи лише з неї самої і не поглянувши на неї ззовні¹¹. В історичній науці такий погляд здійснюється з часової відстані. Отже, історик-дослідник а ргіорі розуміє історичну подію краще, ніж її свідок чи учасник.

Але тоді постає питання, як історик-досліднику розцінювати київську візантиністику – одночасно роздрібнену за персоналіями, але об'єднану за проблематикою – як науково-історичну школу? Чи відповідає вона загальновизнаним критеріям школи: наявності а.) спільної мети; б.) погодженого учасниками напрямку досліджень; в.) загальних принципів; г.) методичних засад вирішення наукових проблем¹²?

Зі сказаного вище очевидно, що явище київської візанти-

ністики не відповідає першим двом критеріям і лише частково відповідає двом останнім. Частково – тому що спільність методичних засад і принципів, виявлену її представниками, зокрема, Т.Д.Флоринським та Ю.А.Кулаковським, цілком можна пояснити і без застосування гіпотези про школу. Її можна пояснити просто виходячи зі спільної ситуації, в якій перебували ці науковці: ситуації впливу позитивізму, географічної віддаленості від університетів Санкт-Петербургу і Москви та від осередків візантиністичних досліджень на узбережжі Чорного моря (Одеса та Константинополь (тут у 1895–1914 рр. діяв Російський археологічний інститут)) з усіма їхніми течіями, і, одночасно, непричетності до київських історичних та краєзнавчих студій, з яких згодом постала національна історіографія. Спільність ситуації не призвела до утворення наукової школи з візантиністики. Адже, за твердженням сучасної дослідниці О.О.Тарасенко, всі загально визнані науково-історичні школи в Києві кінця ХІХ – початку ХХ ст. виникли саме в галузі місцевих студій¹³. До того ж, візантиністичні студії київських істориків не були послідовними. Вони характеризувалися спонтанними змінами тематики, відсутністю учнів-візантиністів.

Наукова школа є динамічним явищем. Це не навчальний заклад, що має дату створення, від якої іде відлік існування його як структурованої організації. Наукова школа висхідної дати часто не має, оскільки далеко не завжди проходить таке структурування. В демократичних суспільствах можливі виключення: наприклад, точкою відліку французької школи «Анналів» стало заснування Люс'єном Февром та Марком Блоком у 1929 р. однойменного журналу, навколо якого згуртувалися прибічники «нової історичної науки»¹⁴. Але в недемократичних суспільствах (на зразок Російської імперії), де заснування журналів могло зустріти адміністративні перешкоди, нездолані для початківців, школа замість структурування проходить через процеси самоусвідомлення учасників, усвідомлення і визнання колег, що відкриває сучасникам (а часто лише наступникам) очі на сам факт її існування. Ці процеси розмиті в часі, неочевидні, а тому більшу частину часу свого фактичного існування наукова школа

може виглядати недоорганізованою, «недорозвиненою» – саме через брак чіткого структурування, що полегшив би її ідентифікацію. Чи існувала школа в певний період, часто можна зрозуміти лише в ретроспективі, з більш пізнього часу. Однак сама процедура ретроспекції заснована на логіці, за якою недорозвинена спершу школа *неодмінно* мала розвинутися принаймні до стадії, з якої здійснюється ретроспекція. А це – та стадія, на якій школа вже існує. Інша річ, коли школа не створюється (як це сталося з київською візантиністикою). Остаточна недорозвиненість школи, за згаданою логікою, може бути визначена лише зовнішніми подіями – смертю фундатора, суспільно-політичними змінами в державі і т.і. Адже, якщо *всі* чинники ретроспективно сприймаються як закономірні, як такі, що ведуть до створення школи, то лише щодо випадкових, зовнішніх подій можна впевнено стверджувати, що вони визначили її нестворення.

Революція 1917 р. перервала можливість розвитку візантиністичних досліджень в Київському університеті і, ймовірно, процес створення науково-історичної школи. Це твердження на перший погляд здається самоочевидним. Проте не все так просто. Адже, як ми побачили, до 10-х рр. ХХ ст. київська візантиністика вже нараховувала приблизно 40 років – і тим не менш, явища, котре чітко відповідало б загальноновизнаним критеріям школи, в університеті св. Володимира не виникло. Як це пояснити?

Студії київських візантиністів відрізнялися увагою до полеміки з вузьких питань, непринципових для візантиністики в цілому (до того ж, поставлених закордонними фахівцями), що не сприяло утвердженню російської візантиністики як національного варіанту світової – про це вже було сказано вище. Діяльність київських візантиністів, відірвана від проблематики загальноросійської науки та від місцевого контексту через зосередженість їх на сюжетах зі всесвітньої історії, не могла призвести до утворення в університеті св. Володимира середовища, сприятливого для концептуальних досліджень з візантиністики. Київська візантиністика не сприйняла чужих концепцій і не запропонувала власних. Збірка «Serta Byzantina» (1911 р.), видана

на честь Ю.А.Кулаковського, констатує відсутність учнів-візантиністів у цього вченого (з 22 статей збірки візантиністичних було лише 3, причому їх подали якраз вчені, наукові контакти Кулаковського з якими за даними джерел не простежуються). Також збірка показує відсутність спільних з його сучасником Т.Д.Флоринським професійних інтересів в період, ще відносно далекий від революції 1917 р.¹⁵ Зводить причини припинення студій з візантиністики лише до впливу суспільно-політичних змін внаслідок революції значило б залишити цей факт без пояснення. А пояснення може бути лише одне – припинення цих студій в університеті не було наслідком впливу суспільно-політичних змін. Отже, йдеться не про недорозвиненість київської візантиністики до рівня школи.

Для ідентифікації київської візантиністики ми пропонуємо ввести в науковий обіг поняття *окремого варіанту розвитку*, яке дозволило б адекватно характеризувати явища наукового життя, проміжкові між стохастичними, епізодичними дослідженнями персоналій і програмованими студіями наукових шкіл з власними концепціями та узгодженими принципами. Це поняття доцільно застосовувати у випадках, що потребують пояснення, чому такі концепції та принципи не розвинулися закономірно за відсутності зовнішніх, випадкових чинників, здатних перервати структурування «недорозвинених» шкіл. «Окремі варіанти розвитку» тієї чи іншої дисципліни характеризуються наявністю об'єктивних передумов поступу в напрямку створення школи, котрі об'єднують певну групу науковців, відокремлюють її від інших. Але одночасно така група є лише умовною, бо в ній відсутнє самоусвідомлення себе як окремої спільноти, відсутнє бачення її окремоті зовнішніми спостерігачами, а також відсутній момент самоорганізації. «Окремі варіанти розвитку» не є колективними проявами, оскільки в даному випадку відсутній колектив одностайців, що об'єдналися навколо спільної мети. Проте вони не є і проявами індивідуальними, бо можуть бути визначені лише за наявністю тенденцій, що відстежуються більш ніж по одній персоналії. Через те, що «окремі варіанти розвитку» не містять моменту самоорганізації, їх взага-

лі не можна віднести до соціальних проявів: тільки за наявності цього моменту соціальна практика випереджає теорію, виходить за її рамки¹⁶. Якби київська візантиністика внаслідок його наявності була ідентифікована сучасниками, то вона перейшла б в розряд соціальних феноменів. Таким чином, поняття «окремого варіанту розвитку» можна застосовувати лише до проявів, в описі яких переважає теоретичний момент. Метою такого застосування може бути полегшення розуміння певного явища шляхом диференціювання його там, де це не дозволяє зробити соціальний момент.

Суттєвим, на нашу думку, є те, що «окремих варіант розвитку» представляє собою не «недорозвинену школу» (в літературі це зазвичай маскується евфемізмами на зразок «течії», «кола» тощо), якій просто не вистачило часу для набуття повноцінності, а, радше, персоніфікацію певної тенденції розвитку, котра проявляється об'єктивно, але не стає соціальним феноменом і не ідентифікується сучасниками. Саме це і сталося з представниками київської візантиністики. Саме це і спричинило аберації в її сприйнятті сучасниками, описані нами вище. Вплив цих аберацій і досі проявляється в тому, що дореволюційна візантиністика в Київському університеті не усвідомлюється сучасною історіографією як окремих напрямків наукової діяльності.

З межі ХХ–ХХІ ст. київська візантиністика межі ХІХ–ХХ ст. привертає до себе увагу як важлива сторінка минулого вітчизняної історіографії в контексті спроб її інтеграції до світової історичної науки. Під таким кутом зору ми намагаємося розглядати її, і з метою удосконалення засобів ідентифікації її та подібних їй явищ пропонуємо ввести поняття «окремого варіанту розвитку» історичної науки, чому і присвячена дана розвідка.

¹ Багалеї Д. Русская история. – М., 1914. – Т. 1. – С. 17; Кроче Бенедетто. Теория и история историографии [пер. с ит. И.М. Заславской]. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 35

² Чеканов В.Ю. До проблеми розвитку візантиністики в Київському університеті в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Вісник Київсь-

кого національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 43. Історія. – С. 62.

³ Стельмах С.П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 28–29; Чеканов В.Ю. Київський візантиніст Юліан Кулаковський та міжнародні конгреси історичних наук на початку ХХ ст. // Вісник Київського славістичного університету. – 2009. – № 41. – С. 202.

⁴ Огнева Тетяна. Справа Терновського. – К.: Вирій, 2004. – 96 с.; Матвеева Леся. Юлиан Кулаковский. Жизнеописание. – К.: Стило, 2002. – 482 с. – (Ин-т востоковедения им. А. Крымского НАН Украины); Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. – СПб.: Алетей, 2004. – 477 с.

⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. 16 – Од. зб. 935. – Арк. 105, 109.

⁶ Флоринский Тимофей. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. – К.: Университ. тип., 1888. – С. 5–12.

⁷ Чеканов Всеволод. Т.Д. Флоринський та його внесок у розробку концепції греко-слов'янського світу // Університет. – 2009. – № 3. – С. 99.

⁸ Наукова бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Ін-т рукопису. – Ф.3. – Од. зб. 20304, 20314–20316 та ін.

⁹ Вишпер Р. Очерки теории исторического познания. – М.: Т-во И.Н.Кушнерев и К, 1911. – С. 63; Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография [пер. с англ. и комм. Ю.А. Асеева]. – М.: Наука, 1980. – С. 126–128; Тойнби А.Дж. Постижение истории. Сборник [пер. с англ. Е.Д. Жаркова]. – М.: Издат. группа «Прогресс», 1996. – С. 14–15.

¹⁰ Скарга Барбара. Межі історичності. – К.: Аквілон-плюс, 2002. – С. 36.

¹¹ Брайчевський Михайло. Вступ до історичної науки. – К.: КМ Академія, 1995. – С. 94.

¹² Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: Брянский пед. Ин-т им. И.Г.Петровского, 1994. – С. 59–62.

¹³ Тарасенко Ольга. Становлення і розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834 – 1884 рр. – К.: Логос, 1995. – С. 143.

¹⁴ École des Annales. Première génération. – http://fr.wikipedia.org/wiki/%c3%89cole_des_Annales.

¹⁵ Serta Borysthenica. Сборник в честь Юлиана Андреевича Кулаковского. – К.: Университ. тип., 1911. – С. 1.

¹⁶ Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: Владос, 1994. – С. 194.